

03

เจดีย์ทรงระฆังสกุลช่างกำแพงเพชร

การผสมผสานรูปแบบสุโขทัย ล้านนาและอยุธยา*

Bell-shaped Stupas of Kamphaengphet School: An Amalgam of Sukhothai, Lanna and Ayutthaya Art Styles

ดร. ศักดิ์ชัย สายสิงห์ **

Dr. Sakchai Saisingha

* ส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่อง “เจดีย์ในประเทศไทย: แนวคิด คติการสร้าง พัฒนาการทางรูปแบบ และการวิเคราะห์ทางประวัติศาสตร์” ได้รับทุนวิจัยจากสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยศิลปากร ประจำปี พ.ศ. 2556-2557.

** ศาสตราจารย์ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร

บทคัดย่อ

เมืองกำแพงเพชรเป็นเมืองที่มีความสำคัญในสมัยสุโขทัย และเมื่ออาณาจักรสุโขทัยถูกผนวกรวมกับอยุธยาแล้ว เมืองกำแพงเพชรได้กลายมาเป็นหัวเมืองสำคัญในสมัยอยุธยา ในฐานะเมืองศูนย์กลางการติดต่อระหว่างอยุธยากับล้านนา ด้วยเหตุนี้เองงานศิลปกรรมที่ปรากฏอยู่จึงเป็นงานที่เกิดจากการผสมผสานระหว่างศิลปะสุโขทัยที่มีอยู่เดิม อยุธยาและล้านนา โดยเฉพาะเจดีย์ได้เกิดมีลักษณะเฉพาะจนสามารถเรียกว่าเป็น “เจดีย์ทรงระฆังสกุลช่างกำแพงเพชร” และมีอายุในราวต้นพุทธศตวรรษที่ 21

เจดีย์ทรงระฆังในเมืองกำแพงเพชร แบ่งออกได้เป็น 3 กลุ่มรูปแบบ คือ

กลุ่มที่ 1 เจดีย์ทรงระฆังแบบสุโขทัย-อยุธยา: เจดีย์ที่มีสิ่งห่อล้อม มีรูปแบบเหมือนกับเจดีย์ทรงระฆังในสมัยสุโขทัย มีชุดบัวกลีบ 3 ชั้นรองรับองค์ระฆัง บัลลังก์ในผังสี่เหลี่ยม ส่วนที่แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลศิลปะอยุธยา ได้แก่ การปรับเปลี่ยนส่วนฐานจากแต่เดิมเคยเป็นฐานช้างล้อมมาเป็นสิ่งห่อล้อมแทน

กลุ่มที่ 2 เจดีย์ทรงระฆังที่มีฐานและส่วนรองรับองค์ระฆังแปดเหลี่ยม (ลักษณะเฉพาะของเมืองกำแพงเพชร) คือ มีการผสมผสานกันระหว่างเจดีย์ทรงระฆังแบบสุโขทัยและหริภุญชัย-ล้านนา โดยมีลักษณะพิเศษคือ ฐานบัวลูกแก้วอกไก่ในผังแปดเหลี่ยมหลายชั้นและมีการประดับลูกแก้วขนาดใหญ่มาก

กลุ่มที่ 3 เจดีย์ทรงระฆังแบบสุโขทัย-ล้านนา: เจดีย์ที่มีส่วนรองรับองค์ระฆังเป็นบัวคว่ำ-บัวหงายแบบล้านนา โดยมีส่วนสำคัญคือ มีชุดบัวคว่ำ-บัวหงาย 3 ชั้น รองรับองค์ระฆัง อันเป็นลักษณะเฉพาะของเจดีย์ทรงระฆังแบบล้านนา

คำสำคัญ: เจดีย์ทรงระฆัง, สกุลช่างกำแพงเพชร

A b s t r a c t

Kamphaengphet was an important city in the Sukhothai period. After the Sukhothai kingdom merged into the Ayutthaya kingdom, the city remained important as a center connecting Ayutthaya with Lanna. Thus, the art works of Kamphaengphet portray a mixture of Sukhothai, Ayutthaya and Lanna art styles. One significant example is the city's stupas which are called "the bell-shaped stupas of Kamphaengphet School " and were built around the 16th century A.D.

This group of stupas can be further categorised into three groups, as follows:

Group I Bell-shaped stupas with a mixture of Sukhothai and Ayutthaya styles (the stupa with surrounding lion figures): This category has three tiers of sloping moldings and a square form above the bell-shaped form that is reminiscent of Sukhothai-styled bell-shaped stupas. However, the usage of lions as decorations shows an influence from Ayutthaya.

Group II Bell-shaped stupas with octagonal bases (the typical type of Kamphaengphet): This group shows an amalgam of Sukhothai and Haripunchai-Lanna art styles. Their important characteristics are a multi-tiered octagonal base decorated with large pointed moldings.

Group III Bell-shaped stupas with a mixture of Sukhothai and Lanna art styles (the stupa with a set of Lanna-styled bases): The important features of this group is a three-tiered lotus base supporting a bell-shaped form, derived from Lanna-styled bell-shaped stupas.

Keywords: Bell-shaped Stupas, Kamphaengphet School

บทนำ

เมืองกำแพงเพชรเป็นเมืองที่มีความสำคัญเมืองหนึ่งในสมัยสุโขทัย และเมื่ออาณาจักรสุโขทัยถูกผนวกรวมกับอยุธยาแล้ว เมืองกำแพงเพชร ได้กลายมาเป็นหัวเมืองสำคัญในสมัยอยุธยา ในฐานะเมืองศูนย์กลางการติดต่อระหว่างอยุธยากับล้านนา ด้วยเหตุนี้เองงานศิลปกรรมที่ปรากฏอยู่ จึงเป็นงานที่เกิดจากการผสมผสานระหว่างศิลปะสุโขทัยที่มีอยู่เดิม อยุธยา และล้านนา โดยปรากฏอยู่อย่างมากในงานสถาปัตยกรรมประเภทเจดีย์ที่มีการรวมงานศิลปกรรมจากแหล่งต่างๆ เข้าไว้ด้วยกันและได้พัฒนาจนเกิดเป็นรูปแบบเฉพาะของตนเอง

ศาสตราจารย์เกียรติคุณ ดร. สันติ เล็กสุขุม ได้กล่าวถึงหลักฐานทางศิลปกรรมที่เมืองกำแพงเพชร แสดงให้เห็นความสำคัญของเมืองกำแพงเพชร ภายหลังจากอาณาจักรสุโขทัยถูกผนวกกับกรุงศรีอยุธยา เมืองกำแพงเพชร จึงกลายเป็นเมืองกันชนระหว่างอาณาจักรอยุธยากับล้านนา ในฐานะเมืองผ่านระหว่างราชธานีเมืองใต้กับราชธานีเมืองเหนือ ในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 20 ศิลปะเกิดการผสมผสานระหว่างสุโขทัยกับอยุธยา ส่วนหนึ่งยังคงสืบทอดมาจากสมัยสุโขทัย ต่อมาในพุทธศตวรรษที่ 21 จึงเกิดการผสมผสานระหว่างเจดีย์แบบสุโขทัย ล้านนาและอยุธยา (สันติ เล็กสุขุม 2548: 82) สำหรับเจดีย์เมืองกำแพงเพชรได้เสนอว่ากลุ่มเจดีย์ทรงระฆังที่เมืองกำแพงเพชร มีการใช้ชุดบัวถลาแบบสุโขทัยแต่มีฐานบัว 2 ชั้นในผังแปด

เหลี่ยมซึ่งน่าจะมีอิทธิพลของศิลปะล้านนาในราวครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ 21 (สันติ เล็กสุขุม 2540: 58)

จากข้อสังเกตของศาสตราจารย์เกียรติคุณ ดร.สันติ ดังกล่าว จึงมีการศึกษากลุ่มเจดีย์ทรงระฆัง เมืองกำแพงเพชร จนได้คำอธิบายด้านรูปแบบเพิ่มเติมว่าช่างเมืองกำแพงเพชรได้สร้างเจดีย์ที่มีลักษณะขององค์ประกอบบางอย่างที่เกิดขึ้นใหม่และเป็นรูปแบบเฉพาะ เช่น เจดีย์ทรงระฆังกลุ่มหนึ่งที่มีฐานบัวลูกแก้วอกไก่ในผังแปดเหลี่ยมซึ่งพบอยู่เป็นจำนวนมาก เป็นเจดีย์ขนาดใหญ่และใช้เป็นเจดีย์ประธานของวัด ลักษณะดังกล่าวนี้ไม่พบที่อื่น จึงอาจจัดเป็นลักษณะเฉพาะของเจดีย์เมืองกำแพงเพชร จนสามารถเรียกว่าเป็น “เจดีย์ทรงระฆังสกุลช่างกำแพงเพชร” ได้

เจดีย์ทรงระฆังในเมืองกำแพงเพชรที่แสดงให้เห็นถึงการผสมผสานรูปแบบศิลปกรรมระหว่างเจดีย์แบบสุโขทัย ล้านนาและอยุธยา แบ่งออกได้เป็น 3 กลุ่มรูปแบบ คือ

กลุ่มที่ 1 เจดีย์ทรงระฆังแบบสุโขทัย-อยุธยา: เจดีย์ที่มีสิงห์ล้อม

เจดีย์ในกลุ่มนี้มีรูปแบบเหมือนกับเจดีย์ทรงระฆังในสมัยสุโขทัยโดยทั่วไป โดยมีองค์ประกอบสำคัญ คือ มีชุดบัวถลา 3 ชั้นรองรับองค์ระฆัง บัลลังก์ในผังสี่เหลี่ยม ส่วนที่แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลศิลปะอยุธยา ได้แก่ การปรับเปลี่ยนส่วนฐานจากแต่เดิมเคยเป็นฐานช้างล้อมมาเป็นสิงห์ล้อมแทน

ตัวอย่างเจดีย์ที่สำคัญ คือ เจดีย์ประธานวัดพระแก้วที่ตั้งอยู่บริเวณ
กลางเมืองกำแพงเพชร (ภาพที่ 1)

ภาพที่ 1 เจดีย์ประธาน วัดพระแก้ว เมืองกำแพงเพชร

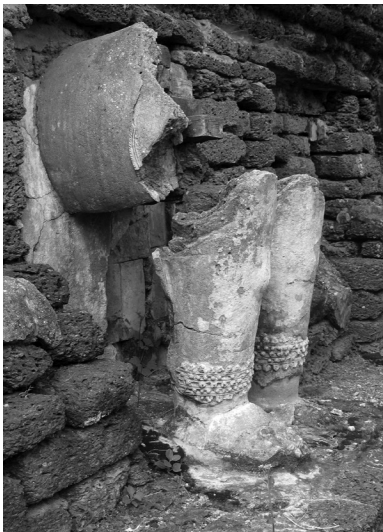
วัดพระแก้ว ปัจจุบันเป็นวัดร้างตั้งอยู่บริเวณกลางเมืองกำแพงเพชร
วัดนี้ไม่ปรากฏหลักฐานเรื่องประวัติการก่อสร้าง รวมทั้งชื่อวัดก็เป็นชื่อที่ตั้ง
ขึ้นในภายหลัง ชื่อวัดคงมาจากข้อสันนิษฐานตามตำนานที่กล่าวว่าพระแก้ว
มรกตและพระพุทธรูปศิหิงค์ แต่เดิมประดิษฐานอยู่ที่เมืองกำแพงเพชร ก่อน
ที่จะมีการอัญเชิญขึ้นไปยังอาณาจักรล้านนา ด้วยเหตุที่วัดนี้มีขนาดใหญ่
และอยู่กลางเมืองกำแพงเพชร จึงสันนิษฐานว่าน่าจะเคยเป็นที่ประดิษฐาน
พระพุทธรูปทั้งสององค์ จึงตั้งชื่อว่า วัดพระแก้ว ส่วนวัดพระธาตุนั้นคง
เกี่ยวข้องกับวัดที่อยู่กลางเมือง หมายถึงพระธาตูประจําเมือง

ตามตำนานของชาวล้านนา กล่าวว่า ในรัชสมัยของพระเจ้ากือนาหรือ
พระเจ้าแสนเมืองมา ช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 20 ท้าวมหาพรหม พระอนุชา

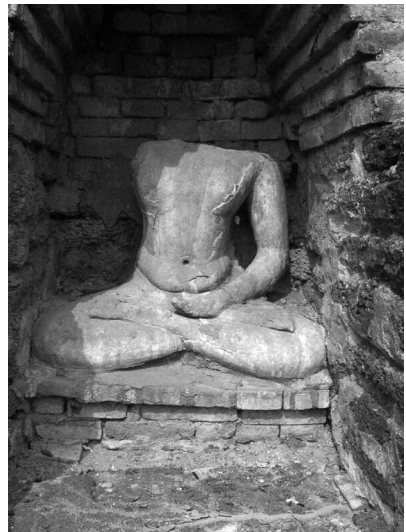
ของพระเจ้ากือนา เจ้าเมืองเชียงราย เป็นผู้ไปอัญเชิญพระแก้วมรกตและพระพุทธรูปศิंहิงค์จากเมืองกำแพงเพชรขึ้นไปสู่ล้านนา (พระรัตนปัญญาเถระ 2510: 119 และ พระยาประชากรกิจกรจักร 2507: 300)

วิเคราะห์รูปแบบเจดีย์วัดพระแก้ว

เจดีย์วัดพระแก้วมีลักษณะโดยรวมที่ยังเป็นเจดีย์ทรงระฆังแบบสุโขทัย คือ มีชุดบัวถลารองรับองค์ระฆัง และเป็นกลุ่มเจดีย์แบบพิเศษ คือ การมีช่องจระนำที่ฐานประดิษฐานพระพุทธรูปโดยรอบ ลักษณะเดียวกับเจดีย์วัดช้างล้อม เมืองศรีสัชนาลัย และที่ฐานมีการประดับสิงห์ล้อม (ภาพที่ 2) โดยตำแหน่งของการประดับเหมือนกับการประดับช้างล้อม ปัจจุบันส่วนเศียรของสิงห์ชำรุดหายไปหมดแล้ว แต่ที่ทราบว่าเป็นสิงห์โดยดูจากเท้าสิงห์ที่ยื่นออกมาและมีกรงเล็บ ต่างจากเท้าช้างที่จะตรงๆ นอกจากนี้ยังดูจากเครื่องทรงของสิงห์คล้ายกับเครื่องทรงที่ปรากฏในเจดีย์สิงห์ล้อม สมัยอยุธยา

ภาพที่ 2 สิงห์ประดับฐานเจดีย์ประธาน วัดพระธาตุ

ภาพที่ 3 พระพุทธรูปประดับในซุ้มจระนำ เจดีย์ประธาน วัดพระธาตุ

จากรูปแบบของเจดีย์ที่มีสิ่งล้อมนี่เอง ทำให้สันนิษฐานได้ว่าน่าจะ
ได้รับอิทธิพลมาจากอยุธยา เพราะในศิลปะสุโขทัยไม่พบว่ามีการทำเจดีย์
ที่มีสิ่งล้อมลักษณะนี้ แต่พบอยู่ในศิลปะสมัยอยุธยาตอนต้นกลุ่มหนึ่ง เช่น
เจดีย์ที่วัดธรรมิกราช วัดแมนางปล้ม วัดสามวิหาร เป็นต้น ซึ่งกำหนดอายุว่า
อยู่ในสมัยอยุธยาตอนต้น เพราะลักษณะของสิ่งหั้นนั้นเป็นแบบที่ได้รับอิทธิพล
มาจากศิลปะเขมร สอดคล้องกับหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่กล่าวว่าเจ้า
สามพระยาได้เสด็จไปตีอาณาจักรกัมพูชาและได้มีการนำสิ่งและทวาร
บาลสำริดจากเมืองพระนครมายังพระนครศรีอยุธยา แต่ในภายหลังเมื่อ
พระเจ้าบุเรงนองมาตีกรุงศรีอยุธยา ได้นำประติมากรรมชุดดังกล่าวไปไว้
ยังประเทศพม่า (ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 2 2542: 11)
จึงสันนิษฐานว่าการนำประติมากรรมรูปสิ่งห้มาประดับฐานเจดีย์แทนข้าง
น่าจะเกิดขึ้นในรัชกาลเจ้าสามพระยาเป็นต้นมา เพราะทั้งลักษณะและรูป
แบบนั้นเหมือนกับประติมากรรมสิ่งสำริดในศิลปะเขมร กับอีกส่วนหนึ่ง
ลวดลายที่ประดับสิ่งห้ เป็นลายแบบอยุธยาตอนต้นที่ได้รับอิทธิพลมาจาก
ศิลปะเขมร คล้ายกับลายกรวยเชิง และสอดคล้องกับรูปแบบของเจดีย์ทรง
ระฆังในกลุ่มนี้ที่มีส่วนรองรับองค์ระฆังเป็นชุดบัวคว่ำ-บัวหงายในผังแปด
เหลี่ยม ซึ่งจัดเป็นงานศิลปะในสมัยอยุธยาตอนต้น (สันติ เล็กสุขุม 2550:
66-71) ในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 20 เป็นต้น

ดังนั้นเจดีย์ที่มีสิ่งล้อมที่วัดพระแก้วนี้น่าจะได้รับมาจากอยุธยาใน
สมัยอยุธยาตอนต้นด้วยเช่นกัน สอดคล้องกับระบบแผนผังที่พบที่เจดีย์ข้าง
ล้อม (วัดเดียวกันนี้) และเจดีย์วัดพระธาตุ ที่เป็นแบบอยุธยาตอนต้น คือมี
ระเบียงคดล้อมรอบ และมีวิหารอยู่ด้านหน้า ทำยวิหารยื่นเข้ามาในระเบียง
คดที่เจดีย์ข้างล้อมยังมีพระอุโบสถอยู่ด้านหลัง นอกจากนี้ยังได้พบหลักฐาน
ว่ามีพระพุทธรูปในซุ้มจรนำที่เป็นพระพุทธรูปขัดสมาธิเพชร (ภาพที่ 3) ได้
พบว่าในเมืองกำแพงเพชรพบพระพุทธรูปสำริด ขัดสมาธิเพชรกลุ่มหนึ่งที่ได้
รับอิทธิพลมาจากล้านนา กำหนดอายุได้ว่าน่าจะอยู่ในราวต้นพุทธศตวรรษที่
21 (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2556: 250) ดังนั้นจึงน่าจะกำหนดอายุเจดีย์องค์นี้

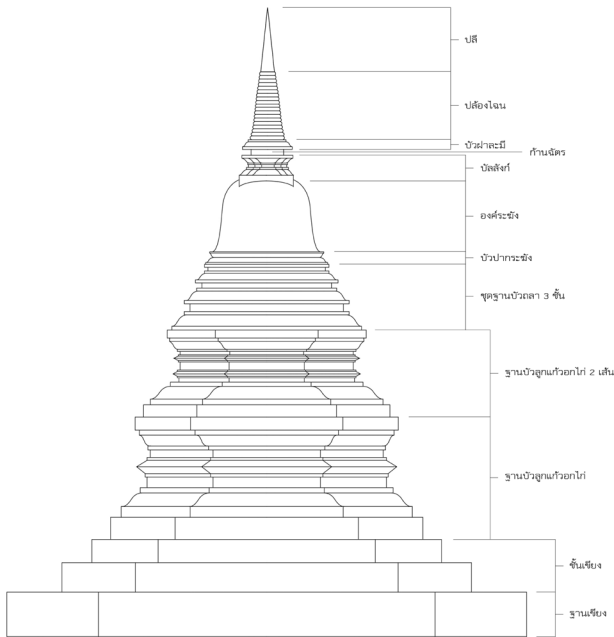
ว่าควรอยู่ในราวต้นพุทธศตวรรษที่ 21 แล้ว อันเป็นระยะเวลาที่สุโขทัยหมดอำนาจลง และเมืองกำแพงเพชรตกอยู่ภายใต้การปกครองของอยุธยา เมืองกำแพงเพชรถือเป็นเมืองปากประตูของการติดต่อกันระหว่างอยุธยาและล้านนา ด้วยเหตุนี้เองจึงมีงานศิลปกรรมที่มีทั้งศิลปะล้านนาและอยุธยาผสมผสานกับศิลปะสุโขทัยเดิมที่ยังคงมีอยู่ ซึ่งได้พบงานศิลปกรรมลักษณะนี้อยู่หลายแห่ง เช่น ที่เจดีย์วัดพระธาตุ วัดข้างรอบ เป็นต้น

จากตำนานที่กล่าวถึงเหตุการณ์ที่วามหาพรหมมาอัญเชิญพระแก้วมรกตและพระพุทธรูปศิหิงค์ขึ้นไปยังล้านนาที่เกิดขึ้นในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ 20 นั้นไม่น่าจะสอดคล้องกับรูปแบบเจดีย์แห่งนี้ ที่น่าจะอยู่ในราวต้นพุทธศตวรรษที่ 21 ดังนั้นวัดนี้อาจไม่ใช่วัดที่สันนิษฐานกันว่าเคยประดิษฐานพระแก้วมรกตและพระพุทธรูปศิหิงค์ หรือถ้าใช่ก็น่าจะไม่ใช่เจดีย์องค์ที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน แต่อย่างไรก็ตาม ได้พบว่าทั้งพระแก้วมรกตและพระพุทธรูปศิหิงค์มีรูปแบบศิลปกรรมแบบล้านนาทั้งสององค์ ซึ่งน่าจะสร้างขึ้นในล้านนา ไม่ได้อัญเชิญไปจากเมืองกำแพงเพชรแต่อย่างใด รวมทั้งตำนานก็เขียนขึ้นในล้านนาทั้งสิ้น (ศักดิ์ชัย สายสิงห์ 2556: 277-278, และ 292-294) ดังนั้นวัดนี้จึงไม่น่าจะเกี่ยวข้องกับการอัญเชิญพระแก้วมรกตและพระพุทธรูปศิหิงค์แต่ประการใด

กลุ่มที่ 2 เจดีย์ทรงระฆังที่มีฐานและส่วนรองรับองค์ระฆังแปดเหลี่ยม (ลักษณะเฉพาะของเมืองกำแพงเพชร)

เจดีย์ในกลุ่มนี้มีรูปแบบที่เกิดจากการผสมผสานกันระหว่างเจดีย์ทรงระฆังแบบสุโขทัยและทริภุญชัย-ล้านนา กล่าวคือ

ส่วนฐาน มีชั้นฐานเฉียงในผังแปดเหลี่ยมหลายชั้น ต่อด้วยฐานบัวลูกแก้วอกไก่ในผังแปดเหลี่ยม โดยมีลักษณะพิเศษ คือ มีฐานบัวคว่ำ-บัวหงายอยู่ในผังแปดเหลี่ยม ส่วนใหญ่มี 2 ฐาน ฐานชั้นล่างประดับลูกแก้วอกไก่อกกลางท้องไม้ 1 เส้น ลูกแก้วอกไก่อมีขนาดใหญ่มาก แตกต่างจากที่พบโดยทั่วไป ซึ่งถือเป็นลักษณะพิเศษของฐานเจดีย์เมืองกำแพงเพชร ส่วนฐานบัวชั้นบนประดับลูกแก้ว 2 เส้น

เจดีย์วัดพระธาตุ (ลายเส้นจากภาพที่ 4)

ส่วนกลาง เป็นส่วนขององค์ระฆังที่มีชุดบัวกลีบ 3 ชั้น รองรับองค์ระฆังแบบเจดีย์ทรงระฆังสมัยสุโขทัย มีบัวปากระฆัง องค์ระฆังมีขนาดเล็กกว่าสมัยสุโขทัย เพราะมีการยกส่วนฐานสูงขึ้น

ส่วนยอด มีบัลลังก์อยู่ในผังย่อมุมไม้สิบสอง เหนือขึ้นไปเป็นรูปแบบของเจดีย์ทรงระฆังโดยทั่วไป คือ มีบัวปาละมี ปล้องไฉน และปลี ตามลำดับ

เจดีย์ในกลุ่มนี้มีรูปแบบที่เกิดจากการผสมผสานกันระหว่างเจดีย์ทรงระฆังแบบสุโขทัยและหริภุญชัย-ล้านนา กล่าวคือ มีส่วนบนคือส่วนรองรับองค์ระฆัง เป็นบัวกลีบแบบสุโขทัยโดยทั่วไป แต่มีส่วนฐานเท่านั้นที่แตกต่างจากเจดีย์ทรงระฆังในสมัยสุโขทัยอย่างมาก คือมีชั้นฐานเชิงในผังแปดเหลี่ยมหลายชั้นอยู่ในผังแปดเหลี่ยม และฐานประดับลูกแก้วอกไม้ขนาดใหญ่มากกลางท้องไม้ 1 เส้น ซึ่งแตกต่างจากที่พบโดยทั่วไป

ลักษณะของฐานเจดีย์ในผังแปดเหลี่ยมนี้ไม่ใช่ศิลปะสุโขทัยและลังกา เพราะฐานเจดีย์สมัยสุโขทัยและลังกาจะเป็นสี่เหลี่ยมจัตุรัสเสมอ ดังนั้นรูปแบบนี้น่าจะคลี่คลายมาจากทางศิลปะล้านนา ประการแรกได้พบว่าในศิลปะล้านนามีการสร้างเจดีย์ที่มีฐานแปดเหลี่ยมที่สืบทอดมาตั้งแต่สมัยทวารวดี เช่น รัตนเจดีย์ วัดจามเทวี เมืองลำพูน มาถึงสมัยล้านนาตอนต้น เช่น เจดีย์ที่วัดอินทขิลสะดือเมือง เมืองเชียงใหม่ ซึ่งเจดีย์ทั้งสององค์เป็นทรงปราสาทยอด ที่เจดีย์วัดอินทขิลนี้มีฐานฐานบัวคว่ำ-บัวหงายในผังแปดเหลี่ยม

อีกส่วนหนึ่งคือ การประดับลูกแก้วอกไก่ ซึ่งเป็นแบบแผนที่นิยมอยู่ในศิลปะล้านนา โดยเฉพาะฐานบัวที่มีการขยายท้องไม่ให้สูงและประดับลูกแก้วอกไก่ 2 เส้น ซึ่งพบอยู่เป็นจำนวนมาก นอกจากนี้ยังมีส่วนที่แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลศิลปะล้านนา ได้แก่ บัลลังก์ในผังย่อมุมไม้สิบสองอันเป็นรูปแบบที่นิยมอยู่ในศิลปะล้านนาซึ่งมาจากอิทธิพลศิลปะปาละ ส่วนเจดีย์ทรงระฆังสมัยสุโขทัยและอยุธยาจะเป็นผังสี่เหลี่ยมจัตุรัสที่ได้สืบทอดมาจากศิลปะลังกาเสมอ

อย่างไรก็ตาม พบว่าการทำฐานบัวลูกแก้วอกไก่ในผังแปดเหลี่ยมมีลูกแก้วอกไก่ที่ท้องไม้ 1 เส้น และลูกแก้วมีขนาดใหญ่มากนี้ ไม่พบในศิลปะอื่น จึงอาจกล่าวได้ว่าเป็นลักษณะเฉพาะอย่างหนึ่งของเจดีย์เมืองกำแพงเพชร เจดีย์ในกลุ่มนี้พบอยู่เป็นจำนวนมากที่เมืองกำแพงเพชรและเป็นเจดีย์ที่อยู่ในวัดที่มีความสำคัญและมีขนาดใหญ่ เช่น เจดีย์วัดพระธาตุ (วัดพระธาตุ-พระแก้ว) วัดพระนอน วัดหนองยายช่วย วัดดงหวาย วัดช้าง เป็นต้น

เจดีย์ในกลุ่มนี้จึงเป็นการผสมผสานรูปแบบระหว่างล้านนากับสุโขทัย และพบร่วมสมัยกับอิทธิพลศิลปะอยุธยา เช่น ที่เจดีย์วัดพระธาตุ ที่มีแผนผังที่เป็นแบบอยุธยาตอนต้นแล้ว คือ มีระเบียงคดล้อมรอบ มีท้าววิหารยื่นล้ำเข้าไปในระเบียงคด แสดงให้เห็นถึงยุคสมัยที่อาณาจักรสุโขทัยน่าจะหมดอำนาจลงแล้ว ตามข้อสันนิษฐานที่ว่าเมืองกำแพงเพชรจึงกลายเป็นเมืองปากประตูที่ติดต่อกันระหว่างล้านนากับอยุธยา จึงปรากฏงานศิลปกรรมที่

ผสมผสานกันทั้งสุโขทัยและอยุธยาปนกับล้านนา ส่วนเจดีย์ในกลุ่มนี้มีแรงบันดาลใจมาจากศิลปะล้านนามากกว่า อายุสมัยจึงน่าจะเกิดขึ้นพร้อมๆ กัน คือในราวต้นพุทธศตวรรษที่ 21 แล้ว

ภาพที่ 4 เจดีย์วัดพระธาตุ เมืองกำแพงเพชร

เจดีย์วัดพระธาตุ อยู่ในเขตวัดพระธาตุ-พระแก้ว ซึ่งแต่เดิมอาจเป็น คนละวัดกัน เพราะว่ามีแผนผังเป็นวัดวัดหนึ่ง ประกอบด้วยเจดีย์ประธาน ที่มีระเบียงคดล้อมรอบ มีวิหารอยู่ด้านหน้า และมีเจดีย์คู่ขนานด้านหน้า วิหารในลักษณะของแกนสมมาตร มีกำแพงวัดล้อมรอบและด้านหน้ามีซุ้ม ประตูทางเข้า

จากลักษณะของแผนผังแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของศิลปะอยุธยา ตอนต้นอย่างชัดเจน คือ ประการแรก เจดีย์มีระเบียงคดล้อมรอบ ซึ่งระเบียง

คดีนี้ได้รับความนิยมนอยู่ในศิลปะอยุธยาตอนต้น เพราะสืบทอดมาจาก วัฒนธรรมเขมร ในศิลปะสุโขทัยและล้านนาไม่พบความนิยมนี้ อีกส่วนหนึ่ง ที่มาควบคู่กันกับระเบียงคด คือ การทำท่ายิวหารที่ยื่นเข้าไปในระเบียงคด ถือเป็นแบบแผนสำคัญที่ปรากฏในสมัยอยุธยาตอนต้น วัดที่มีอุโบสถก็จะ ตั้งอยู่ด้านหลังเจดีย์ตรงข้ามกับวิหาร แต่อย่างไรก็ตามกลับพบว่าที่ระเบียง คดมีการประดิษฐานพระพุทธรูปรายรอบและพระพุทธรูปอยู่ที่ผนังด้านใน คือ การหันพระพักตร์ออกด้านนอก รูปแบบนี้ น่าจะเป็นแบบอย่างของสมัย สุโขทัย เช่น พบที่วัดมหาธาตุ สุโขทัย เป็นต้น

รูปแบบเจดีย์วัดพระธาตุมีส่วนฐานที่แตกต่างจากที่พบอยู่ในศิลปะ สุโขทัยโดยทั่วไป ดังรูปแบบที่กล่าวแล้วข้างต้น คือ มีชั้นบัวคว่ำ-บัวหงาย ในผังแปดเหลี่ยมเพิ่มขึ้นอีก 1 ชั้น เป็นฐานบัวลูกแก้วอกไก่ที่มีการประดับ ลูกแก้ว 2 เส้นถึง 2 ฐาน อยู่ในผังแปดเหลี่ยม ฐานชั้นล่างประดับลูกแก้ว อกไก่กลางท้องไม้ 1 เส้น ลูกแก้วอกไก่อมีขนาดใหญ่มาก แตกต่างจากที่ พบโดยทั่วไป ซึ่งถือเป็นลักษณะพิเศษของเจดีย์กลุ่มนี้ในเมืองกำแพงเพชร ซึ่งลักษณะฐานในผังแปดเหลี่ยมนี้ไม่ใช่ศิลปะสุโขทัยและลังกา น่าจะเป็น รูปแบบที่คลี่คลายมาจากทางศิลปะล้านนาดังกล่าวแล้ว อีกส่วนหนึ่งที่ แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลศิลปะล้านนา ได้แก่ บัลลังก์ในผังย่อมุมไม้สิบสอง อันเป็นรูปแบบที่นิยมนอยู่ในศิลปะล้านนาซึ่งมาจากสายเจดีย์ปาละ

อย่างไรก็ตาม เจดีย์วัดพระธาตุยังมีส่วนที่แสดงให้เห็นถึงความเป็น เจดีย์ทรงระฆังแบบสุโขทัย คือ มีชุดบัวกลา 3 ชั้นรองรับองค์ระฆังและมี บัวปากระฆังที่มีกลีบบัวแบบปาละประดับ

กล่าวโดยสรุปคือ เจดีย์องค์นี้มีการผสมผสานรูปแบบระหว่างล้านนา กับสุโขทัย โดยมีแผนผังวัดที่เป็นแบบอยุธยาตอนต้นแล้ว ดังนั้นจึงแสดงให้เห็นถึงยุคสมัยที่สัมพันธ์กับเจดีย์วัดพระแก้วในสมัยอยุธยาตอนต้นที่สุโขทัย น่าจะหมดอำนาจลงแล้ว เจดีย์องค์นี้มีแรงบันดาลใจมาจากศิลปะล้านนา มากกว่า ในขณะที่เจดีย์วัดพระแก้วนั้นเป็นแบบอยุธยามากกว่า

เจดีย์ประธาน วัดพระนอน ในเขตอรัญญิก เมืองกำแพงเพชร (ภาพที่ 5)

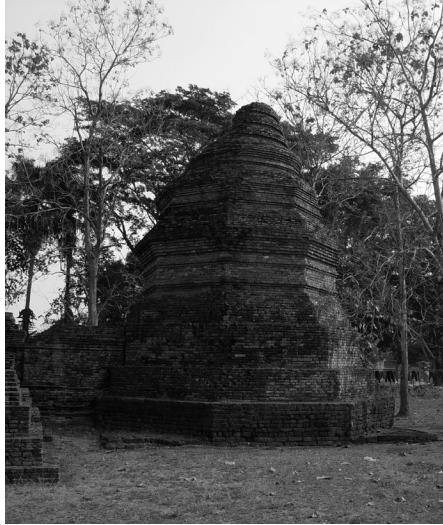
ภาพที่ 5 เจดีย์วัดพระนอน เมืองกำแพงเพชร

ภาพที่ 6 เจดีย์วัดหนองยายช่วย เมืองกำแพงเพชร

วัดพระนอน เป็นวัดที่มีขนาดใหญ่่วัดหนึ่งของเมืองกำแพงเพชร และน่าจะเป็นวัดที่มีความสำคัญมากวัดหนึ่งในเขตอรัญญิกที่อยู่ในกลุ่มวัดที่มีขนาดใหญ่ คือ วัดพระสี่ริยาบถ วัดอวาสใหญ่ วัดสิงห์ เป็นต้น

รูปแบบของเจดีย์ประธานเหมือนดังที่กล่าวไว้ข้างต้น คือ มีส่วนสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงความเป็นเจดีย์แบบสุโขทัย คือ การมีชั้นบัวกลุ่ 3 ชั้นรองรับองค์ระฆัง แต่มีส่วนฐานที่ได้รับอิทธิพลมาจากล้านนา คือ ฐานบัวลูกแก้วอกไก่ในผังแปดเหลี่ยม 1 ฐาน และมีส่วนที่น่าจะเป็นลักษณะเฉพาะของเจดีย์ทรงระฆังแบบเมืองกำแพงเพชร คือ เป็นฐานบัวที่มีการประดับลูกแก้วอกไก่เส้นเดียวและลูกแก้วอกไก่มิขนาดใหญ่มาก โดยรวมแล้ววัดนี้มีรูปแบบใกล้เคียงกับเจดีย์วัดพระธาตุมาก แต่มีส่วนที่ต่างกันเพียงส่วนเดียว คือ ที่วัดพระนอนมีฐานบัวคว่ำ-บัวหงายในผังแปดเหลี่ยมเพียงชั้นเดียว เจดีย์ในลักษณะนี้ยังพบอีกหลายองค์ เช่น เจดีย์วัดหนองยายช่วย ที่เมืองนครชุม (ภาพที่ 6) เป็นต้น

ภาพที่ 7 เจดีย์วัดดงหวาย เมืองกำแพงเพชร

เจดีย์ในกลุ่มที่ 2 นี้ได้พบในเมืองกำแพงเพชรอีกหลายองค์ เช่น วัดดงหวาย วัดป่ามัตโน ในเขตอรัญญิก เมืองกำแพงเพชร เป็นต้น โดยมีรูปแบบโดยรวมเหมือนกันเกือบทุกองค์ เพียงแต่ต่างกันตรงที่กลุ่มหนึ่งจะมีฐานบัวคว่ำ-บัวหงายในผังแปดเหลี่ยม 2 ฐาน และถ้ามี 2 ฐาน ฐานล่างจะประดับลูกแก้วอกไก่ขนาดใหญ่เต็มท้องไม้ ฐานบนจะประดับลูกแก้วอกไก่ 2 เส้นแบบเดียวกับเจดีย์วัดพระธาตุ กับอีกกลุ่มหนึ่งจะมีฐานบัวคว่ำ-บัวหงายแปดเหลี่ยม ประดับลูกแก้วอกไก่ขนาดใหญ่เพียงฐานเดียวเหมือนวัดพระนอน เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ในกลุ่มนี้ยังมีเจดีย์บางองค์ที่มีงานประดับท้องไม้ที่แตกต่างออกไป คือการเปลี่ยนจากลูกแก้วอกไก่เป็นลูกฟักแทน เช่น เจดีย์วัดดงหวาย อยู่ในเขตอรัญญิกด้านทิศเหนือของเมืองกำแพงเพชร (ภาพที่ 7) วัดนี้อยู่ในกลุ่มเจดีย์วัดพระธาตุ คือมีส่วนชั้นเชิงและฐานบัวอยู่ในผังแปดเหลี่ยม 2 ฐานและยังมีชั้นบัวลูกแก้วอกไก่อรงรับชุดบัวถลาอีก 1 ชั้น แต่ส่วนที่แตกต่างและเป็นส่วนที่สำคัญมากคือฐานบัวทั้ง 2 ฐานนั้นประดับลูกฟักที่ท้องไม้ ฐานล่างประดับ 2 เส้น ส่วนฐานบนประดับ 1 เส้น

ส่วนสำคัญของรูปแบบ คือ ฐานบัวคว่ำ-บัวหงายที่ประดับลูกฟัก โดยเฉพาะลูกฟัก 2 เส้น ซึ่งได้พบที่วัดช้างรอบ เมืองกำแพงเพชร และมาพบอีกกลุ่มหนึ่งในเจดีย์ทรงระฆังที่มีฐานแปดเหลี่ยม สมัยอยุธยาตอนต้น เช่น วัดธรรมิกราช เจดีย์ประจำมุนีวัดราชบูรณะ พระนครศรีอยุธยา เป็นต้น ซึ่งการประดับลูกฟักที่ฐานบัวนั้นเป็นงานศิลปกรรมที่เกิดในสายวัฒนธรรมเขมร มาปรากฏยังสมัยสุโขทัยและสมัยอยุธยาตอนต้น แต่สายวัฒนธรรมเขมร จะมีเส้นเดียวและมีขนาดใหญ่เต็มท้องไม้ ส่วนการประดับลวดบัวที่ท้องไม้ 2 เส้นนั้นพบอยู่ในศิลปะล้านนา แต่ในศิลปะล้านนาลวดบัวจะเป็นลูกแก้ว ออกไก่ ดังนั้นการประดับลูกฟักที่ท้องไม้เล็กๆ 2 เส้นนี้น่าจะได้แนวความคิดในการประดับมาจากศิลปะล้านนา ส่วนรูปแบบของลูกฟักได้มาจากเขมร ทั้งนี้ น่าจะได้รับผ่านมาจากอยุธยาในกลุ่มเจดีย์ทรงระฆังที่มีฐานแปดเหลี่ยม เช่น วัดธรรมิกราช และน่าจะขึ้นมาพร้อมกับเจดีย์ที่มีสิ่งหล่อมรดพระแก้ว ดังนั้นเจดีย์ในกลุ่มนี้จึงน่าจะมียุคในราวต้นพุทธศตวรรษที่ 21 แล้ว

ภาพที่ 8 เจดีย์วัดช้าง เมืองกำแพงเพชร
(ที่มา: ปวีณา บุหร่า)

นอกจากนี้เจดีย์ในกลุ่มที่ 2 ยังมีรูปแบบพิเศษที่เพิ่มขึ้น คือ การประดับช้างล้อมที่ฐาน โดยองค์ประกอบของเจดีย์ทั้งหมดเหมือนกับที่กล่าวมาข้างต้น เพียงแต่มีการเพิ่มส่วนฐานล่างเป็นช้างล้อมอยู่ในผังสี่เหลี่ยม ซึ่งช้างที่มีขนาดใหญ่มาก และเหนือฐานช้างเป็นชั้นเชิงที่ยกสูงและมีร่องรอยคล้ายการประดับซุ้มหรือการประดับประติมากรรม น่าจะนำแนวความคิดในการสร้างมาจากเจดีย์วัดช้างล้อมที่มีอยู่ในสมัยสุโขทัยมาสร้าง ตัวอย่างสำคัญ คือ วัดช้างที่อยู่ในเขตอรัญญิก (ภาพที่ 8)

กลุ่มที่ 3 เจดีย์ทรงระฆังแบบสุโขทัย-ล้านนา: เจดีย์ที่มีส่วนรองรับองค์ระฆังเป็นบัวควา-บัวหงายแบบล้านนา

เจดีย์วัดช้างรอบ เมืองกำแพงเพชร (ภาพที่ 9, 10)

ภาพที่ 9 เจดีย์วัดช้างรอบ เมืองกำแพงเพชร

ภาพที่ 10 รูปสันนิษฐานเจดีย์วัดข้างรอบ เมืองกำแพงเพชร
(ที่มา: สันติ เล็กสุขุม)

วัดข้างรอบตั้งอยู่ในเขตอรัญญิก ด้านทิศเหนือของเมืองกำแพงเพชร ถือเป็นวัดที่มีขนาดใหญ่กว่าวัดหนึ่งและน่าจะสร้างขึ้นตามคติของความ เป็นศูนย์กลางจักรวาล กล่าวคือ มีการยกชั้นประทักษิณสูงมาก ทางขึ้น มีการประดับสิงห์และเทวดา รอบฐานประดับข้างโดยรอบ และที่ผนังทำ เป็นงานปูนปั้นรูปต้นไม้ อาจหมายถึงคติของป่าหิมพานต์ มีช้างเป็นผู้ค้ำจุน จักรวาล มีสิงห์ที่เป็นสัญลักษณ์ของป่าหิมพานต์ และเทวดา เป็นทวารบาล หรือสัญลักษณ์ของสวรรค์ นอกจากนี้ทางขึ้นชั้นประทักษิณยังมีซุ้มประตู ที่มียอดปราสาทอีกด้วย ที่ลานประทักษิณทั้งสี่มุมมีการประดับเจดีย์จำลอง ที่ฐานเจดีย์บริเวณชั้นประทักษิณ มีแถวหงส์โดยหงส์หมายถึงสัญลักษณ์ ของสวรรค์ เช่นเดียวกัน เนื้อแถวหงส์มีประติมากรรมปูนปั้นเล่าเรื่องพุทธ ประวัติที่แบ่งเป็นช่องๆ (ปัจจุบันชำรุดสูญหายเกือบหมดแล้ว)

สำหรับรูปแบบเจดีย์ สภาพในปัจจุบันพังทลายลงมาเหลือตั้งแต่

ฐานล่างขึ้นไปจนถึงซุตรองรับองค์ระฆังชั้นที่ 2 เท่านั้น แต่จากส่วนที่เหลือสามารถศึกษารูปแบบได้จากส่วนรองรับองค์ระฆังที่เป็นชุดบัวคว่ำ-บัวหงายเดี่ยวๆ ท้องไม้ประดับลูกฟัก 1 เส้นเต็มท้องไม้ น่าจะมี 3 ชั้นตามระเบียบของเจดีย์ทรงระฆังทั่วไป และส่วนองค์ระฆังและยอดก็น่าจะเหมือนเจดีย์ทรงระฆังโดยทั่วไป

ลักษณะสำคัญที่ช่วยในการกำหนดอายุได้ คือ ประการแรก ที่ฐานประดับข้างนั้นพัฒนาสูงขึ้นอย่างมากจากเดิมของกลุ่มเจดีย์ที่มีข้างล้อมซึ่งโดยปกติฐานข้างจะอยู่ในระดับพื้น โดยมีฐานบัวมารองรับฐานข้าง 1 ฐาน และฐานบัวนี้ประดับลูกฟัก 2 เส้นคู่ และส่วนที่เป็นฐานข้างก็เป็นฐานบัวที่ประดับลูกฟัก 2 เส้นเช่นเดียวกัน ประการที่สอง ซุตรองรับองค์ระฆังที่เป็นชุดบัวคว่ำ-บัวหงาย 3 ชั้นนี้น่าจะรับมาจากล้านนา หรืออาจจะย้อนไปนำแบบอย่างมาจากศิลปะลังกาดันแบบก็ได้ แต่อย่างไรก็ตาม การประดับลูกฟัก 1 เส้นและการใช้แถบลูกฟักเล็กๆประดับฐานบัวแบบนี้พบอยู่ในฐานของเจดีย์สมัยสุโขทัยที่รับมาจากเขมร และมาพบในฐานบัวสมัยอยุธยาตอนต้น ส่วนที่จะช่วยในการกำหนดอายุจึงน่าจะอยู่ที่การประดับลูกฟัก 2 เส้นที่นำแนวความคิดของล้านนามาใช้ ส่วนรูปแบบของลูกฟักน่าจะนำมาจากอยุธยา ทั้งนี้ น่าจะรับมาจากกลุ่มเจดีย์ทรงระฆังที่มีฐานแปดเหลี่ยมในสมัยอยุธยา ซึ่งน่าจะมีอายุอยู่ในราวต้นพุทธศตวรรษที่ 21 ที่อยุธยาชั้นมายืดครองเมืองกำแพงเพชรและมีงานศิลปะล้านนาลงมาผสมผสาน

ภาพที่ 11 ซ้างประดับฐานเจดีย์ วัดช้างรอบ เมืองกำแพงเพชร

ภาพที่ 12 พระอศฺวร พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กำแพงเพชร
(ที่มา: พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กำแพงเพชร)

อีกส่วนหนึ่งที่ใช้ในการกำหนดอายุได้อย่างดีที่สุด คือ ลวดลายประดับข้าง (ภาพที่ 11) พบว่าลายส่วนใหญ่เป็นลายพรรณพฤกษา คือ ลายดอกไม้ใบไม้ มีลวดลายที่ใบระกาที่ส่วนคอข้างนั้นเหมือนกับลวดลายที่ผ้านุ่งของเทวรูปสำริดพระอิศวรที่พบที่เมืองกำแพงเพชร (ภาพที่ 12) มีจารึกที่ฐานระบุ พ.ศ. 2053 (กรมศิลปากร 2527: 173) ดังนั้นลวดลายนี้จึงน่าจะมีความสัมพันธ์กันและเป็นลายที่เกิดขึ้นในสมัยอยุธยาตอนต้น อายุของเจดีย์จึงน่าจะร่วมสมัยกับอายุพระอิศวรองค์นี้ (สันติ เล็กสุขุม 2550: 66-71) คือในราวต้นถึงกลางพุทธศตวรรษที่ 21 แล้ว

บทสรุป

จากหลักฐานงานศิลปกรรมดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงการฟื้นฟูบ้านเมืองกำแพงเพชรขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง น่าจะสอดคล้องกับจารึกที่ฐานพระอิศวรเมืองกำแพงเพชรที่กล่าวถึงพระยาศรีธรรมโศกราช (เจ้าเมืองกำแพงเพชร) ที่สถาปนาพระอิศวรขึ้นในปี พ.ศ. 2053 และยังมีข้อความกล่าวถึงการซ่อมแปลงพระมหาธาตุและวัดบิรवारในเมืองนอกเมืองและที่แดนเหยาเรือน (กรมศิลปากร 2527: 173) อันเป็นช่วงที่อาณาจักรสุโขทัยเสื่อมลงแล้วและถูกผนวกเข้ากับกรุงศรีอยุธยา ในขณะที่เดียวกันก็มีการติดต่อสัมพันธ์กับทางอาณาจักรล้านนา ด้วยเหตุนี้เองงานศิลปกรรมจึงมีรูปแบบที่เป็นสุโขทัยอันเป็นพื้นฐานดั้งเดิม ศิลปะล้านนาที่ลงมาและศิลปะอยุธยาที่ขึ้นมา อย่างไรก็ตาม ส่วนหนึ่งช่างเมืองกำแพงเพชรก็ได้สร้างสรรค์งานของตัวเองขึ้นมาอันได้แก่เจดีย์ที่มีฐานแปดเหลี่ยมที่มีลักษณะเฉพาะของฐานบัวลูกแก้วอกไก่ที่มีลูกแก้วอกไก่ขนาดใหญ่เส้นเดียวในผังแปดเหลี่ยม ปรากฏอยู่หลายองค์ ขณะที่อื่นๆ ไม่พบเจดีย์ลักษณะนี้

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

กรมศิลปากร, 2527. “จารึกฐานพระอิศวรเมืองกำแพงเพชร.” **จารึกสมัยสุโขทัย**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ 50 ปี, 2542. **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนนิกิเชก เล่ม 2**. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ 50 ปี จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในมหามงคลสมัยฉลองสิริราชสมบัติครบ 50 ปี พุทธศักราช 2539.

พระยาประชาภิจักรจักร, 2507. **พงศาวดารโยนก**. พิมพ์ครั้งที่ 5. พระนคร: คลังวิทยา.

พระรัตนปัญญาเถระ, 2510. **ชินกาลมาลีปกรณ์**. (แปลโดย แสง มนวิฑูร). พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.

ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2558. **เจดีย์ในประเทศไทย : แนวคิด คติการสร้าง พัฒนาการทางรูปแบบ และการวิเคราะห์ทางประวัติศาสตร์**. นครปฐม: สนับสนุนทุนวิจัยโดยสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยศิลปากร ประจำปี พ.ศ. 2556-2557.

_____, 2556. **พระพุทธรูปในประเทศไทย รูปแบบ พัฒนาการ และความเชื่อของคนไทย**. กรุงเทพฯ: ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.

สันติ เล็กสุขุม, 2548. “ศิลปะที่เมืองกำแพงเพชร ส่วนผสมของศิลปะอยู่ยงกับศิลปะล้านนา.”, **รวมบทความ มุมมอง ความคิด และความหมาย : งานช่างไทยโบราณ** (หน้า 82-86). กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

_____, 2540. **ศิลปะสุโขทัย**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.

_____, 2550. **ศิลปะอยุธยา : งานช่างหลวงแห่งแผ่นดิน**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.